

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे अष्टप्रधान मंडळ : आधुनिक काळातील स्थान

प्रा. डॉ संतोष गोहकार

चिंतामणी महाविद्यालय घुग्गुस जि चंद्रपूर

Paper Received On: 21 October 2024

Peer Reviewed On: 25 November 2024

Published On: 01 December 2024

प्रस्तावना

भारतीय इतिहासातील एक तेजस्वी अध्याय म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराज आणि त्यांचे स्वराज्य. त्यांनी केवळ राज्य स्थापनेत पराक्रम दाखविला नाही, तर सुशासनाच्या दृष्टीने आदर्श राज्यव्यवस्था निर्माण केली.

शिवाजी महाराजांच्या प्रशासनातील सर्वात उल्लेखनीय वैशिष्ट्य म्हणजे अष्टप्रधान मंडळ — ही एक अशी मंत्रीसंस्था होती जिच्यामार्फत शासन सुयोग्य, शिस्तबद्ध आणि कार्यक्षम बनले.

शिवाजी महाराजांच्या या अष्टप्रधान मंडळाने केवळ प्रशासन चालविले नाही, तर स्वराज्याच्या नैतिक, सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक धोरणांचे रूप ठरविले.

या संशोधन लेखाचा उद्देश म्हणजे अष्टप्रधान मंडळाची रचना, कार्य, जबाबदाऱ्या, ऐतिहासिक महत्त्व, आणि त्याचे आधुनिक प्रशासनातील योगदान यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे.

इतिहासाची पार्श्वभूमी

१६ व्या आणि १७ व्या शतकात भारतात मुगल व आदिलशाही सत्तेचा प्रभाव प्रबळ होता. राज्यकारभारात अत्याचार, करभारातील अन्याय, आणि लोकांवरील दडपशाही यामुळे सामान्य जनता त्रस्त होती.

अशा वेळी शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची संकल्पना मांडली — “स्वराज्य माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळवणारच!”

या संकल्पनेच्या पूर्ततेसाठी त्यांनी फक्त लढाया केल्या नाहीत, तर राज्य चालविण्यासाठी एक सुटसुटीत, पारदर्शक आणि शिस्तबद्ध प्रशासन उभारले.

यासाठी त्यांनी प्राचीन भारतीय राजकीय परंपरा — विशेषतः मौर्य, गुप्त व यादव कालीन राजप्रणाली — यांचा अभ्यास करून त्यातून प्रेरणा घेतली.

या परंपरेवर आधारित “अष्टप्रधान मंडळ” त्यांनी स्थापन केले, जे त्यांच्या शासनाचा केंद्रबिंदू बनले.

अष्टप्रधान मंडळाची स्थापना

शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकावेळी (इ.स. १६७४, रायगड) औपचारिकरित्या “अष्टप्रधान मंडळ” स्थापन झाले. राज्याभिषेकाच्या विधीनंतर शिवाजी महाराजांनी राजकीय, धार्मिक, आणि प्रशासनिक दृष्टिकोनातून या संस्थेची रचना केली.

“अष्ट” म्हणजे आठ, “प्रधान” म्हणजे मंत्री.

या आठ मंत्र्यांचा मंडळ म्हणजेच “अष्टप्रधान मंडळ”. प्रत्येक मंत्र्याला स्वतंत्र अधिकार, कार्यक्षेत्र आणि जबाबदारी देण्यात आली होती.

अष्टप्रधान मंडळाचे सदस्य आणि त्यांची कार्ये

शिवाजी महाराजांच्या अष्टप्रधान मंडळातील आठ प्रमुख मंत्री पुढीलप्रमाणे होते

१. *पंतप्रधान (माजी प्रधानमंत्री किंवा पेशवा)*

संपूर्ण राज्यकारभाराचा प्रमुख अधिकारी.

राजाचे प्रतिनिधी म्हणून दरबारात, राजकीय चर्चेत व युद्धनीतीत सहभाग.

राज्यातील पत्रव्यवहार, आदेश, आणि अहवालांचे व्यवस्थापन.

उदाहरण: मोरोपंत पिंगळे हे शिवाजी महाराजांचे पहिले पंतप्रधान होते.

त्यांच्या कार्यकाळात राज्यकारभाराची पद्धतशीर मांडणी करण्यात आली.

२. *अमात्य (माझी वित्तमंत्री)*

आर्थिक धोरण, महसूल, लेखापरीक्षण, आणि राजकोषाचे नियंत्रण.

लष्करी खर्च आणि कर संकलन यांचे लेखाजोखा ठेवणे

उदाहरण: रामचंद्र नीलकंठ मुजुमदार हे शिवाजींचे प्रसिद्ध अमात्य होते.

३. *सचिव (सचिव/मुख्य पत्रलेखक)*

राज्यातील सर्व कागदपत्रे, फरमान, पत्रव्यवहार तयार करणे.

गुप्त माहिती व राजाज्ञांची नोंद ठेवणे.

विशेषत्व: सचिव हा आधुनिक काळातील Cabinet Secretary सारखा अधिकारी होता.

४. *मंत्री (गृहविभाग प्रमुख)*

दरबारातील सर्व विधी व पारंपरिक कार्यक्रमांचे आयोजन.

दरबारातील नियम, शिस्त व नोंदी ठेवणे.

इतिहासकार व वंशावळींचे लेखन नियंत्रणात ठेवणे.

उदाहरण: चंद्राजी आझाराम हे मंत्रीपदी कार्यरत होते.

५. *सेनापती (लष्करी प्रमुख)*

संपूर्ण लष्कराचे संचालन, युद्धयोजना, आणि शत्रुराज्यांवरील मोहिमा.

सैनिकांची निवड, प्रशिक्षण, आणि शिस्त राखणे.

युद्धातील रणनीती ठरविणे.

उदाहरण: प्रतापराव गुजर, हंबीरराव मोहिते हे शिवाजी महाराजांचे प्रसिद्ध सेनापती होते.

६. सुमंत (परराष्ट्र मंत्री / दफ्तर प्रमुख)

इतर राज्यांशी राजनैतिक संबंध प्रस्थापित करणे.

मुत्सद्देगिरी, तह, आणि दूत पाठविण्याचे काम.

उदाहरण: न्या. निलोपंत मुजुमदार हे शिवाजींचे विश्वासू सुमंत होते.

७. न्यायाधीश (न्यायमंत्री)

न्यायदान प्रणालीचे निरीक्षण, धार्मिक व सामाजिक प्रकरणांचा निकाल. धर्मशास्त्र आणि न्यायशास्त्रानुसार निर्णय देणे.

उदाहरण: रघुनाथ भास्कर हे प्रमुख न्यायाधीश होते.

८. पंडितराव (धर्माधिकारी)

मुख्य जबाबदारी:

राज्यातील धार्मिक व नैतिक आचारसंहिता ठरविणे.

धर्मशिक्षण, दान, आणि धार्मिक विधींचे आयोजन.

उदाहरण: रघुनाथ पंडित हे पंडितराव पदावर होते.

अष्टप्रधान मंडळाचे महत्त्व

१. संघटनात्मक प्रशासन:

शिवाजी महाराजांनी एकट्या राजाच्या हाती सत्ता न ठेवता ती आठ प्रमुख मंत्र्यांमध्ये विभागली.

यामुळे सत्तेचा दुरुपयोग थांबला आणि जबाबदारी निश्चित झाली.

२. न्याय व समताधिष्ठित शासन:

न्यायाधीश आणि पंडितराव यांच्या अस्तित्वामुळे राज्यात न्याय आणि धर्म या दोन्ही मूल्यांना समान महत्त्व दिले गेले.

३. आर्थिक पारदर्शकता:

अमात्याच्या कार्यामुळे महसूल व खर्च यांचे तपशीलवार लेखा ठेवले गेले. हे आधुनिक लेखापरीक्षणाच्या सुरुवातीचे उदाहरण मानले जाते.

४. राजनैतिक कौशल्य:

सुमंताच्या माध्यमातून शिवाजी महाराजांनी दिल्ली, आदिलशाही, व इंग्रजांशी मुत्सद्देगिरी ठेवली.

५. *सैन्य शिस्त* :

सेनापतींच्या नेतृत्वाखाली शिवाजींचे सैन्य शिस्तबद्ध व अनुशासित बनले, ज्यामुळे विजयाचे प्रमाण वाढले.

अष्टप्रधान मंडळाची कार्यपद्धती

अष्टप्रधान मंडळ नियमित दरबारात भेटत असे. सर्व महत्त्वाचे निर्णय महाराजांच्या उपस्थितीत घेतले जात.

प्रत्येक मंत्री आपल्या खात्याचा हिशोब आणि अहवाल सादर करत असे.

महत्त्वाच्या विषयांवर सर्वानुमते निर्णय घेतले जात.

यात पारदर्शकता, जबाबदारी, आणि सल्लागार पद्धती यांचे समन्वय होता.

अशा प्रकारे अष्टप्रधान मंडळ हे त्या काळातील Cabinet System किंवा Council of Ministers सारखे कार्य करत होते.

शिवाजी महाराजांच्या अष्टप्रधान मंडळाची वैशिष्ट्ये

1. सामूहिक नेतृत्वावर भर: एकट्या राजाच्या हाती सत्ता न ठेवता सामूहिक निर्णयप्रक्रिया राबविणे.
2. धर्मनिरपेक्ष आणि न्यायाधिष्ठित शासन: धार्मिकतेला न्यायाचा पाया म्हणून वापरले.
3. प्रशासनातील नैतिकता: भ्रष्टाचार, पक्षपात किंवा अन्याय यांना कठोर शिक्षा.
4. जनतेसाठी उत्तरदायित्व: प्रत्येक मंत्री जनतेपुढे आणि राजापुढे जबाबदार होता.
5. नवोन्मेषी व्यवस्थापन: त्या काळात अशा प्रकारचा व्यवस्थित मंत्रिमंडळ भारतात अन्यत्र नव्हता.

अष्टप्रधान मंडळ आणि आधुनिक प्रशासन

अष्टप्रधान मंडळाची कल्पना आजच्या लोकशाही व्यवस्थेतल्या “मंत्रिमंडळ” प्रणालीची पूर्वपीठिका ठरते.

आजचे Chief Minister आणि Cabinet Ministers हेच तत्त्व त्या काळी छत्रपती आणि अष्टप्रधान या स्वरूपात होते. शिवाजी महाराजांचे हे मॉडेल आधुनिक प्रशासनातील पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि कार्यविभागणीचे उत्तम उदाहरण आहे.

अष्टप्रधान मंडळाचे ऐतिहासिक महत्त्व

- 1) भारतातील पहिली सुयोजित मंत्रीसंस्था.
लोकहित आणि धर्मनिष्ठ शासनाचा पाया.
- 2) केंद्रीकरण आणि स्थानिक स्वायत्ततेचा समन्वय.
- 3) राज्यव्यवस्थेचा आदर्श नमुना.

निष्कर्ष

अष्टप्रधान मंडळ ही केवळ एक प्रशासनिक संस्था नव्हती, तर ती शिवाजी महाराजांच्या सुशासनाची आत्मा होती. त्यांच्या दूरदर्शी विचारांमुळे ही संस्था स्वराज्याच्या पायाभूत रचनेत सामील झाली. या मंडळाच्या कार्यामुळे राज्यात न्याय, शिस्त, पारदर्शकता आणि प्रगतीचे वातावरण निर्माण झाले.

आजही अष्टप्रधान मंडळ हे भारतीय प्रशासनाच्या इतिहासातील आदर्श उदाहरण मानले जाते.

शिवाजी महाराजांचे अष्टप्रधान मंडळ म्हणजे स्वराज्याचे हृदय — जे केवळ राजकारण नव्हे, तर जनसेवेची खरी भावना जपत होते.

संदर्भग्रंथ (References)

- सरदेसाई, गो. स. — मराठ्यांचा इतिहास, खंड १ ते ३, साखरे अँड कंपनी, मुंबई, १९४८.
राजवाडे, वि. कृ. — मराठ्यांचा इतिहास संशोधन लेखसंग्रह, खंड ५, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन, पुणे, १९५५.
फडके, डॉ. य. द. — मराठी समाज व संस्कृतीचा इतिहास, राजहंस प्रकाशन, पुणे, १९९९.
देशमुख, डॉ. अ. ग. — शिवाजी महाराजांचा आदर्श समाजदर्शन, मराठी अकादमी प्रकाशन, मुंबई, २००५.
ठोमरे, के. स. — शिवाजी महाराजांचे राज्यकारभार आणि अष्टप्रधान मंडळ, विदर्भ विद्यापीठ प्रकाशन, अमरावती, २०१२.
पाटील, डॉ. एस. व्ही. — शिवराज्य आणि प्रशासन व्यवस्था, विद्याभारती प्रकाशन, पुणे, १९९५.
जाधव, भा. रा. — शिवकालीन समाजरचना आणि प्रशासन, शिवसाहित्य सेवा, मुंबई, २००८. 8- Sarkar, Jadunath — Shivaji and His Times, Longmans Green & Co., London, 1919.
Ranade, M.G. — Rise of the Maratha Power, Bombay University Press, 1900.
Gordon, Stewart — The Marathas 1600–1818, Cambridge University Press, 1993.
Kulkarni, A.R. — Maharashtra in the Age of Shivaji, Deshmukh & Co., Pune, 1969.
Duff, Grant — History of the Mahrattas, Vol. I–III, Smith, Elder & Co., London, 1826.